

İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri

Osman Aydınlı*

The Economic and Socio-Cultural Dynamics in the Sughd Basin Until The Islamic Period (2nd/7th Century)

Sughd Region (Sogdia), which is located in the area known as Mâwarânnahr (Transoxania), between the Amu Darya and Syr Darya rivers, was an important center for Islamic culture and civilization. The residents of Sughd, due to the fact that they had very fertile land and occupied a very influential position in the commerce on the Silk Road, had developed a high culture many centuries before the birth of Islam. The components of this superior culture and civilization also effected nearby people and regions. A significant number of schools of belief and thought which had been persecuted in other regions sought refuge in Sughd and this became a place in which they found the opportunity to spread. The importance of the region increased after it was conquered by Muslims, and with the effect of the high culture that the region had had before the advent of Islam the area became a center of attraction for merchants, scientists and men of religion from every part of the Islamic world. As a result, Sughd occupied a unique and respected position in Mâwarânnahr and even in Central Asia not only from political and economic aspects, but also from a cultural perspective. This article will investigate what kind of cultural, social and civilizational infrastructure existed in the region before the religion of Islam entered the region in order to identify how it managed to possess these superior qualities.

Key words: Sughd/Sogdia, Sughdians, Mâwarânnahr/Transoxania, Bukhara, Samarkand, Central Asia, Silk Road, culture, civilization.

Özelde Soğd, genelde Mâverâünnehir bölgesi, Müslümanlar tarafından fethedildiği tarihten (93/712) itibaren İslâm kültür ve medeniyetinin önde gelen merkezlerinden biri olarak göze çarpmaktadır. Özellikle Semerkant ve

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (oaydinli@hotmail.com).

Buhara birçok İslâm âliminin ilim yolculuklarındaki önemli duraklarından olmuş; III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Sâmânîler'in yönetimindeki Soğd bölgesi ilim ve kültürde altın çağını yaşamıştır. Soğd'un yönetim merkezi olan Semerkant bu dönemde Abbâsîler'in Orta Asya'daki İslâm kültür ve medeniyet merkezi konumuna gelmiş;¹ Semerkant ve Buhara ilim ve sanat merkezi olarak Bağdat'ı bile gölgede bırakmıştır.² Sâmânîler'in yönetiminde İslâmî eğitimin merkezi haline gelen bu iki şehir, Mâverâünnehir ve Orta Asya'nın kültürel zenginliğinin doruğuna ulaşmasında büyük rol oynamıştır.³

Bu bölge, Türkistan dediğimiz geniş coğrafyada her dönem siyasî, iktisadî ve sosyokültürel bakımdan önemli bir yere sahip olmuştur. Bölgenin İslâmlaşması ile birlikte İslâm dünyasının dört bir tarafından birçok insanı kendisine çeken bir cazibe merkezi haline gelmiş⁴ ve büyük âlimler yetiştirmiştir. İslâm dünyasında en muteber dokuz hadis eserinin (Kütüb-i Tis'a) müellifinden üçü, Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892) ve Dârimî (ö. 255/869), Ehl-i sünnet'in en büyük kelâm âlimlerinden birisi olan İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve İslâmî ilimlerin birçok alanında verdiği eserleriyle bütün İslâm âleminde şöhret bulan Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) gibi daha nice âlim bu bölgede doğmuş ve yetişmiştir. Ayrıca Hârizmî (ö. 232/847'den sonra), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Bîrûnî (ö. 453/1061?) gibi muhteşem eserler bırakmış birçok önemli âlim de burada eğitim almıştır.⁵

Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) –başından ve sonundan epey bir bölümü eksik şekilde bize ulaşmış olan– Semerkant tarihi ve âlimleri hakkında yazdığı, *el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand* isimli eserinde Semerkantlı binden fazla âlimden bahsedilmekte,⁶

- 1 William Bridgwater – Seymour Kurtz, "Samarkand", *The Columbia Encyclopedia* (New York: Colombia University Press, 1963), IV, 1877; John Lawton, *Samarkand and Bukhara* (London: Tauris Parke Books, 1991), s. 31; Guy le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge: University Press, 1905), s. 460.
- 2 Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (London: Macmillan, 1953), s. 462.
- 3 İsmâil Râci el-Fârûkî – Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Osman Okan Kibaroglu – Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1991), s. 306; Ralph Hattox, "Samarkand", *Dictionary of the Middle Ages* (New York: Scribner, 1989), X, 640.
- 4 Osman Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), s. 15.
- 5 Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, çev. James Ward (Leiden: Brill, 2005), s. 2-3.
- 6 Eser ve konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Aydın, "Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (v: 537/1142), *el-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkant*, nşr. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebetü'l-Kevser, Suudi Arabistan 1991, 1. Baskı, 622 sahife, Ünvanlı Eserin Tanıtımı ve Neşrine Tenkid", *İLAM Araştırma Dergisi*, 3/1 (1999): 229-36.

Semerkant'a ilmî gayelerle yaptığı seferlerinin birinde İmam-ı Buhârî'nin şehirde hadis ilmiyle uğraşan 400 civarında âlim tarafından imtihana tâbi tutulduğu haber verilmektedir.⁷ Bu durum, Semerkant şehrindeki ulemânın bolluğunu, şehirdeki ilmî faaliyetlerin ne kadar canlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Yine bu bölgede V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda İslâm dünyasında adlarından sıkça söz ettiren ve fıkıh ilminde kendilerinden “Semerkant Ekolü” veya “Mâverâünnehir Ekolü” diye bahsedilen büyük fakihler yetişmiştir. O günün İslâm dünyasında bir mesele hususunda bu fakihlerin görüşlerine özel yer verilmesi, fıkıh ilminin de bu bölgede katettiği yüksek dereceyi göstermektedir.⁸ Gerek dinî ve sosyal gerekse fen ilimlerinde İslâm dünyasında meşhur olmuş daha birçok âlim ve mütefekkir de bu bölgede yetişmiştir.

İlim ve kültürde zirveye ulaşan Soğd bölgesinin bu üstün özelliklere nasıl sahip olduğu, ne tür bir alt yapının bu bölgeyi birçok alanda zirveye ulaştırdığı dikkati çeken bir husustur. Özellikle bu bölgenin, kendisinden çok önce İslâm diniyle tanışan ve yönetim (halifelik) merkezine daha yakın olan bölgelerden daha fazla ilim ve düşünce adamı yetiştirmiş olması ve bu bölgeden yetişen âlimlerin ve eserlerinin İslâm dünyasında daha etkin konumda bulunmasının altında hangi sebeplerin yattığı merak konusudur. Bu konunun anlaşılabilmesi için İslâm bölgeye girmeden önce bu bölgenin nasıl bir fizikî, iktisadî ve sosyokültürel alt yapıya sahip olduğunun bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu çalışmanın amacı da bölgenin söz konusu yapısını ve bu yapının İslâm döneminde kayda değer yüksek bir kültür ortamının oluşmasını nasıl etkilediğini ortaya koymaktır.

Soğd Havzasının Sınırları ve Coğrafi Yapısı

İran kaynaklarında eski Farsça'da “Suguda”, geç dönem Avesta dilinde “Sugda”, Yunan kaynaklarında “Sogdiana”,⁹ Göktürk Yazıtları'nda “Soğdak”,¹⁰ İslâm kaynaklarında ise Soğd veya Suğd (السغد veya الصغد),¹¹ şeklinde geçen

7 Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, haz. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1990), XII, 411.

8 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 440.

9 V. V. Barthold – [C. E. Bosworth], “Sughd”, *The Encyclopaedia of Islam (EI²)*, IX, 772.

10 Bu adlandırmanın, ayrıca buraya yerleşmiş olan kavme verilen isim olduğu da anlaşılmaktadır. Bk. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996), s. 72, 73, 75; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 44.

11 Bk. İstahri, *Mesâlikü'l-memâlik*, haz. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967), s. 316; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, haz. Kramers-Johannes Heind (Leiden: E. J. Brill, 1938), s. 474-75; Muhammed b. Ahmet el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, haz. Muhammed Mahzûm (Beirut:

isim, Mâverâünnehir'de¹² (diğer bir ifadeyle Batı Türkistan'da) bulunan stratejik ve önemli bir bölgenin adıdır. Müslümanlar Soğd (Suğd) şeklinde telaffuz ettikleri bu kelimeyi hem bölgede meskûn İran menşeli kavim için hem de bölgenin adı olarak kullanmışlardır.¹³ İlk zamanlardan itibaren yönetim merkezi Semerkant olan Soğd bölgesinin sınırları hakkında ihtilâf vardır. Özellikle İslâm öncesi Soğd bölgesi ile İslâm döneminde Soğd adı verilen bölge sınırlarının farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Soğd adının geçtiği en eski tarihî vesika¹⁴ olan Behistûn¹⁵ ve Nakşî Rüstem kitâbelerinde bu bölgenin sınırları belirtilmemiştir.¹⁶ Ancak MÖ IV. yüzyılda bölgeye Büyük İskender'le gelip krallıklar kuran Yunanlılar'ın, bölgenin hudutlarını tam olarak çizmeseler de, Soğd (Sogdiana) olarak Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki toprak parçasının tamamını kastettikleri anlaşılmaktadır.¹⁷ MS VII. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden meşhur Çinli Budist rahip Hüen Çang'ın (Hsüan Tsang) kayıtlarında ise kuzeyde Seyhun nehri ile güneyde Demir Kapı arasındaki toprakların Soğd'u oluşturduğu belirtilmiştir.¹⁸ Bura-

Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, 1987), s. 216; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, haz. M. J. de Geoje (London: E. J. Brill, 1891), s. 293; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), III, 409.

- 12 İslâm coğrafyacılarının ilk İslâmî fetihler sırasında Müslümanlar'ın Ceyhun (Amu-Derya/Oxus) nehrinin ötesinde -yani kuzeyinde- fethettikleri bölgelere verdikleri isim olup (bk. İstahri, *Mesâlik*, s. 286; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 359) Arapça'da "nehirin öte tarafında bulunan yer" anlamına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud bu bölgeyi "Çay-ardı" adıyla anmaktadır (bk. Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 152). Ceyhun nehrinin kuzeyinde bulunan bölgelere bazı İslâm coğrafyacıları Mâverâünnehir demekle birlikte -Müslümanlar bölgeye gelmeden önce Ceyhun nehri Türkler ile İranlılar arasında tabii sınır kabul edildiğinden- Haytal veya Hayâtile (Ak-Hun) adını da kullanmışlardır (bk. Yâkût, *Mu'cemül-büldân*, V, 45; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi snâati'l-inşâ'* (Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, 1963), IV, 429. Geniş bilgi için ayrıca bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 42).
- 13 Ahmet Taşağıl, "Soğd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, 348.
- 14 L. W. King – M. A. Thompson, *The Sculptures and Inscriptions of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia* (London: Harrison & Sons, 1907), s. xxxix; David A. Law, *From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel* (Lanham: University Press of America, 1992), s. 51.
- 15 MÖ 522 yılında Pers kralı olan Darius adına dikilen bu âbide, Orta Asya'dan geçen Büyük Kervan Yolu üzerindeki Ecbatana'nın (bugünkü Hemedan) kuzeyindeki kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Bk. Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 50.
- 16 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 45.
- 17 V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, çev. V. - T. Minorsky (Leiden: E. J. Brill, 1956), I, 9; V. V. Barthold, *K istorii orosheniia Turkestana* (St. Petersburg 1914), s. 5; V. V. Barthold, "Soğd", *MEB İslâm Ansiklopedisi (İA)*, X, 736.
- 18 G. B. Gafurov, *Tadzhiki: Drevneishaya, Drevnaya i Srednovekovaya Istoriya* (Moskova: Nauka 1972), s. 247; Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 3.

dan, Müslümanlar'ın fethinden evvel Soğd topraklarını Fergana, Semerkant ve Buhara bölgeleri ile Keşke-Derya vadisinin oluşturduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

İslâm coğrafyacıları da Soğd bölgesinin sınırları ve bölgeye dahil olan şehirler hususunda farklı bilgiler vermektedir.²⁰ Fakat Semerkant'ın bütün topraklarıyla Soğd bölgesi içinde bulunduğu ve onun yönetim merkezi olduğu hususunda hemen hemen ittifak halindedirler.²¹ Bu bilgilere göre İslâm döneminde Debûsiye, Rebincan, Küşâniye, İştihan, Kiş ve Nesef şehirleri Soğd'a dahil olup hepsinin yönetim merkezi Semerkant idi.²² Dolayısıyla İslâm döneminde Soğd, daha çok Semerkant ve çevresini içermektedir.²³

Buna göre İslâm öncesi dönemlerde Soğd bölgesinin sınırlarının daha geniş olduğunu, Ceyhun nehri ile Seyhun nehri arasının Soğd bölgesi olarak²⁴ kabul edildiğini söyleyebiliriz. Mevcut bilgilerden hareketle eski devirlerden itibaren Soğd'un yönetim merkezinin, tıpkı İslâm dönemindeki gibi,

19 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 45.

20 Meselâ Ya'kübî, Buhara'yı Soğd'dan saymaz. Ona göre Soğd şehirleri: Debûsiye, Küşâniye, Kiş (Keş veya Kis şeklinde de okunur; şimdiki Şehrisebz şehridir), Nesef (daha sonra Nahşeb adıyla da anılmıştır) ve en büyükleri olan Semerkant'tır (*Kitâbü'l-Büldân*, s. 293). İbn Havkal ise eserin bir yerinde Kiş ve Nesef'in yanında Buhara'nın da Soğd bölgesine dahil edilebileceğini belirtirken (*Sûretü'l-arz*, s. 474-75), diğer bir yerde, Soğd bölgesinin Buhara tarafından Kerminiye geçildikten sonra Semerkant'a bağlı Debûsiye'den itibaren başladığını, sonra sırasıyla Rebincan, Küşâniye ve Semerkant'ın geldiğini ve bu yerlerin Soğd'u oluşturduğunu söyler (s. 491-92). Yâkût, Soğd'un idarî merkezinin Semerkant olduğunu söyledikten sonra قیل lafzıyla iki Soğd'dan bahsedildiğini, bunlardan birincisinin Semerkant Soğdu, diğerinin Buhara Soğdu olduğunu söyler; ama Soğd bölgesini ele alırken Buhara Soğdu'ndan hiç bahsetmeyip Soğd'u, Semerkant'la bütünleştirir ve Semerkant Soğdu'nun, Buhara hududundan Büttam dağlarına kadar Soğd vadisi boyunca kesintisiz devam ettiğini söyler (*Mu'cem*, III, 409-10). Hem Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî (*el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî [Beyrut: Dârü'l-Cinan, 1988], III, 543-44), hem Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (*Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* [Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.], s. 543-44), hem de Ebü'l-Fidâ (*Takvîmü'l-büldân*, haz. J. T. Reinaud – W. Mac Guckin de Slane [Paris: A L'imprimerie Royale, 1840], s. 484) Soğd başlığı altında bu bölgeyi tanıtırken sadece Semerkant Soğdu'ndan bahseder.

21 Bk. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 293; İstahrî, *Mesâlik*, s. 316; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 474-75; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürüçü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, haz. Müfid M. Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986), I, 133; Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985), I, 471; Ebü Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, haz. A. P. van Leeuwen – A. Ferré (Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb, 1992), I, 269; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 543.

22 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, haz. Muhammed Mahzûm (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988), s. 37; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 217. Ayrıca bk. Osman Aydınlı, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481.

23 Bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 49.

24 Vaissier, *Sogdian Traders*, s. 16.

Semerkant olduğu, bölgenin siyasî ve kültürel altyapısının daha çok bu şehir ve etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır.²⁵

Nitekim Müslümanlar bölgeye gelmeden hemen önce önemli bir kısmını Soğd'un oluşturduğu Mâverâünnehir bölgesi, yönetim merkezi Semerkant olan bir Yabguluk (Soğd Yabguluğu) ve ona bağlı beş tudunluğa ayrılmış, Göktürkler'e bağlı şehir devletçikleri halinde bulunmaktaydı.²⁶ Bunların başındaki hükümdarlar eskiden olduğu gibi yine Türk menşeli Şao-Vu (Chao-wu) Hânedanı'na mensuptular. Şao-Vu Hânedanı'nın reisi, yani Soğd yabgusu, o dönem maarif, sanayi ve ticaret itibarıyla Asya'nın en parlak medeniyet merkezlerinden biri olan Semerkant tahtında oturuyordu. Bütün Mâverâünnehir tudunları, aile reisi olması sıfatıyla ve siyaseten Semerkant (Soğd) yabgusuna bağlıydılar.²⁷ Kısacası Soğd bölgesinin yönetim merkezi Semerkant olup İslâm fetihleri sırasında (I./VII. yüzyıl) bu bölge halen Mâverâünnehir bölgesinin idarî, ekonomik ve kültürel yapısını belirleyici konumdaydı. Bugün bu bölge daha çok Soğd (Zerefşân) nehri boyunca modern Kırgızistan'ın güneybatısı, Tacikistan'ın kuzeybatısı ve Özbekistan'ın güneydoğusunda olmak üzere üç ülkenin sınırları içinde yer almaktadır.²⁸

Bölgenin yerli halkı bölgeyle aynı adı taşıyan Soğdlular'dı. Onların, Aryan/Âri kabilelerin İran zümresine mensup olup Avrupadan Ön Asya ve İran yoluyla Türkistan bölgesine geldikleri, MÖ 1200'lü yıllarda Mâverâünnehir'e yerleştikleri ve bölgenin ilk sakinleri olan Sakalar'la karıştıkları tahmin edilmektedir.²⁹ Soğdlular genelde siyasî bir hâkimiyet kuramamış ve daha çok yönetilen bir topluluk olmuşlarsa da,³⁰ aşağıda ele alacağımız üzere, Orta Asya kavimleri üzerinde kültür ve medeniyet bakımından etkili olmuşlardır.

25 Strange de eserinde (*The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 460), Soğd'un sınırlarını aynen Yunanlı müellifler gibi verir. Ona göre Soğd bölgesini Zerefşân veya Soğd nehri ile Keşke-Derya nehri gibi iki büyük nehir sulamaktadır. Bununla birlikte Strange, Semerkant ve etrafındaki toprakları Soğd bölgesi diye isimlendirmenin daha uygun olacağını, Buhara, Kiş ve Nesef'in ayrı birer bölge sayılabileceğini belirtir.

26 Şemsettin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti* (Ankara: Başvekâlet Müdevenat Matbaası, t.y.), s. 7, 14, 34; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977), s. 113.

27 Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 7, 14-16, 34.

28 Bk. Barthold – [Bosworth], "Sughd", s. 772; Taşağıl, "Soğd", s. 348. Soğd ve Semerkant bölgesinin XX. yüzyıldaki coğrafyasını iyi tanıyan Barthold, bugün coğrafi bakımdan Semerkant arazisinin yalnız bir kısmının Soğd sayıldığını ve Zerefşân'ın iki kolunun (Ak-Derya, Kara-Derya) meydana getirdiği adadaki "Yarı Soğd" (=Nim Suğud) ile Ak-Derya'nın şimalindeki "Büyük Soğd" (=Suğud-i Kalan) arasında fark gözetildiğini bildirir ("Soğd", s. 737).

29 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981), s. 32.

30 Bu bölgeyi kimlerin yönettiği ve buraya ilk önce kimlerin gelip yerleştiğiyle ilgili

İslâm öncesi Soğd bölgesine ait kültür ve medeniyetin iyi anlaşılabilmesi için bölgenin coğrafi yapısının da iyi bilinmesi gerekmektedir. Zira ilk olarak İbn Haldûn tarafından dikkat çekildiği üzere, coğrafi özelliklerin kültürel yapının oluşumuna etkisi tartışma götürmez bir gerçektir.³¹ Dolayısıyla Soğd'un civar bölgelerine ve bu bölgeler vasıtasıyla hangi noktalara kadar ulaşılabilmesine göz atmak, bölgenin sahip olduğu stratejik konumu daha iyi gözler önüne serecektir.

Soğd'un doğusunda, Sağâniyan bölgesi ve Soğd havzasına hayat veren Soğd nehrinin çıktığı Büttam dağları,³² güneydoğusunda ise Pamir dağları bulunurdu. Dar Gansu koridoru vasıtasıyla Gobi çölünün güneyinden geçilerek Çin'in merkezine ulaşıyordu. Batısında Amuderya'nın orta bölümü, kuzeybatı tarafında ise Ceyhun ve Seyhun nehir deltalarında çölle çevrilmiş, Aral gölüne yakın Hârizm bulunurdu; buradan da yarı çöl ve bozkır bölgeler vasıtasıyla Volga havzasına ve Karadeniz'e ulaşırdı. Güneybatısından Amuderya geçilerek çöl yolu vasıtasıyla Merv'e ulaşılır ve İran platosuyla temasa geçilirdi. Güneyinde Tirmiz ve Amuderya, nehrin öte tarafında ise bir zamanlar Grek asıllı Baktriyanlar'ın oturduğu ve bugün Afganistan'ın kuzeyini oluşturan Toharistan bulunurdu; onun da ötesinde Hindikuş dağlarının yüksek geçitleri vasıtasıyla Hindistan'a ulaşırdı. Kuzeyinde Seyhun nehri ve onun ötesinde göçebe Saka Türkleri'nin yaşadığı bozkırlara ulaşırdı. Bu stepler

tarih öncesi gelişmeleri daha çok efsanevi bir yapıya sahip olan eski rivayetlerden öğrenebiliyoruz. Bu rivayetlere göre Soğd bölgesinde, Semerkant ve diğer önemli yerleşim birimleri kurulmadan çok önceleri göçebe kabileler yaşıyordu (bk. Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 2). Bunların çoğunluğunu da Altaylı ismiyle mâruf olmuş Türk kabileler oluşturuyordu. Nitekim MÖ 2500'lü yıllarda Soğd'un da içinde bulunduğu Mâverâünnehir ve daha güneydeki Toharistan havalisinde, Çinliler'in "Sse" veya "Szu" dedikleri, tarihçilerin çoğunun ifadesine göre ise Türk olduğu kabul edilen Sakalar meskûn bulunuyor ve onlar tarafından yönetiliyordu. Soğdlular'ın bu bölgeye gelip yerleştikleri dönemde de (MÖ 1200) Saka Türkleri bölgeyi hâkimiyetleri altında bulunduyorlardı. Bunlar, bölge Ahamenid Hükümdarı Kirus'un (Koreş) idaresi altına girinceye kadar da Mâverâünnehir'i ve tüm Türkistan'ı idare etmişlerdir (geniş bilgi için bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 44, 406-10; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, 122-23; Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 10; Özkan İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-82): 633-34). Ardından İslâm dönemine kadar bölgeyi sırasıyla Büyük İskender vasıtasıyla Grekler, Büyük Yüceçiler, K'ang-çüler, Kuşanlar, Kionitler, Eftalitler, Göktürkler ve Çinliler yönetmişlerdir (geniş bilgi için bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 122-73).

- 31 İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), I, 340 vd. Ayrıca bk. Hasan Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, 12/3-4 (1999): 362; Osman Aydınlı, "Mâverâünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olmasında İslâm Öncesi Medenî ve Kültürel Unsurların Etkisi", 12-15 Ekim 2012 IRCICA ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Ortaklaşa "Orta Asya'da İslam Medeniyeti" II. Uluslararası Kongresi (Bişkek 2012), s. 8-9.
- 32 İstahri, *Mesâlik*, s. 319; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 506.

vasıtasıyla batıya giden birisi Karadeniz'e, doğuya giden birisi ise Tarım havzası civarındaki Tiyenşan dağlarının kuzeyinden geçerek Moğolistan'a ve daha güneye inerek Çin'e ulaşırdı. Kuzeydoğusunda ise verimli Fergana vadisi yer alırdı.³³

Soğd bölgesi, kuzeydoğusunda o dönemde insanların ve orduların geçmekte zorlandığı geniş bozkırlar ve çöllerle kaplı Orta Asya toprakları içinde, kuzeyde Seyhun ile güneyde Ceyhun nehirleri arasındaki çöllük ve kurak bölgelerin ortasında, Zerefşân nehrinin geçtiği çok mümbit bir coğrafi yapının içinde yer alırdı. Burası çevre bölgelerin en temiz ve en verimlilerinden biriydi. Nitekim birçok İslâm coğrafyacısının övgüyle bahsettiği bu bölge, Yâkût el-Hamevî'ye göre bütün dünyanın verimliliği yönünden imrendiği bir yer olup dünyada birkaç defa kıtlık yaşansa da, Mâverâünnehir ve özellikle Soğd bölgesi daima bolluk içinde olmuştur. Bölgenin havası, suyu ve besin kaynakları bol ve çok güzel olduğundan, burada yaşayan halk, başka memleketlerden herhangi bir gıda maddesi ithal etmeye ihtiyaç duymamıştır.³⁴

Orta Asya'da bozkır ile mümbit arazi arasındaki çizgi, bölgeye hayat veren suyun hemen kenarında keskin bir şekilde ayrıldığından, Buhara ve Semerkant şehirleri, Frye'in ifadesiyle, "çöl ve vahalar bölgesinde ikiz mücevher" gibiydiler ve "göçebe topluma cennet gibi gözükmüş" olmalıydılar.³⁵

Soğd bölgesine hayat veren en önemli unsur şüphesiz, bölgeyle aynı adı taşıyan Soğd³⁶ veya bugünkü adıyla Zerefşân³⁷ nehridir. Semerkant bölgesi topraklarının neredeyse tamamını, Buhara bölgesinin ise kayda değer bir

33 Vaissier, *Sogdian Traders*, s. 16.

34 Bk. Yâkût, *Mu'cem*, V, 45 vd.

35 Richard N. Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt (Ankara: Bilig Yayınları, t.y.), s. 48.

36 Julius Wellhausen, İslâm kaynaklarında "Soğd Nehri" şeklinde adlandırılan bu nehrin, daha önceki Yunan tarih ve coğrafya eserlerinde "Polytimtus" şeklinde isimlendirilişini anlamsız bulmaktadır. Ona göre nehrin, birçok kanala ayrıldığı için "Polytimetus" adını alması daha uygun olurdu. Bk. *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1963), s. 205.

37 İslâm öncesi ve ilk dönem İslâm tarih kaynaklarında rastlanmayan bu isim, XVIII. yüzyıldan itibaren eserlerde geçmeye başlamıştır (bk. V. V. Barthold, "Çoban-Ata", *İA*, III, 440). Zerefşân kelimesi Farsça bir kelime olup, "altın saçan, dağıtan" mânasına gelir (bk. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça Türkçe Sözlük* [İstanbul: Birim Yayıncılık, 1993], s. 328; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 466; Vadim Gippenreiter – Robin Magowan, *Fabled Cities of Central Asia: Samarkand, Bukhara, Khiva* [London: Cassell and Company, 1990], s. 31). Tomaschek, bu nehrin Çince "Na-mi" şeklinde isimlendirilmesine dayanarak, nehrin eski Ârî adının "Namik" olduğu sonucuna varmıştır (bk. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız [Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990], s. 86).

kısmını sulayan bu nehir,³⁸ bölge için hayatî önem taşımaktadır. Bu nehrin su kaynağı, bölgenin doğusunda bulunan ve yılın büyük bir kısmı kar yağışı alan Büttam dağlarındaki kar ve buzul kütleleridir.³⁹ Soğd nehrinin asıl kaynağı Can adıyla bilinen, küçük bir göldür ki, Büttam dağlarının orta kısmından çıkan sular ilk önce bu gölde toplanırdı.⁴⁰ Köylerin bulunduğu bu yöre Burğar bölgesi diye bilinirdi.⁴¹ Can gölünden başlayan Soğd nehri önce Burğar'a gelir;⁴² Burğar'dan Semerkant'ın doğusunda Bencikes'e ulaşıncaya kadar sarp dağlar arasından geçirdi. Bencikes'ten sonra Verağsar bölgesine ulaşır, burada nehirden alınan kanallar vasıtasıyla Semerkant'ın en verimli arazilerinin bulunduğu Mâymurğ, Sencer-feğân ve Darğam bölgelerini sulardı. Soğd vadisinin doğu tarafında, nehrin kuzeyinde yer alan kanallar ise Verağsar'ın karşı kıyısında bulunan Ğubar mevkiinden gelir ve kuzey bölgeleri sulardı.⁴³ Soğd nehrinden ayrılıp Buhara'ya ulaşıncaya kadar geçtikleri yerleri mâmur hale getiren bu kanalların en büyükleri arasında Rebincan kanalı, Debûsiye kanalı ve Kermîniye kanalı yer almaktaydı.⁴⁴

Semerkant şehrinin şehristanı ve rabatı arasından akan⁴⁵ Soğd nehri, Semerkant topraklarını geçtikten sonra Buhara'ya doğru yol alır, Buhara şehri

38 Bu özelliğiyle nehir, kaynaklarda aynı zamanda Semerkant nehri (bk. İstahrî, *Mesâlik*, s. 328; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 506); Semerkant şehri yakınındaki Kûhek tepesini dolaşması sebebiyle Kûhek nehri (bk. Ebû Tâhir es-Semerkandî, *Semeriyye*, nşr. İrec Efşâr [Tahran 1343] s. 25; Barthold, "Çoban-Ata", s. 440); Buhara'ya ulaşması ve onun topraklarını sulaması dolayısıyla da Buhara nehri adını da almıştır (bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 486; *Hudûdü'l-âlem*, çev. V. Minorsky, ed. C. E. Bosworth [London: The University Press Oxford, 1937], s. 73, 113; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 468).

39 Lawton, *Samarkand and Bukhara*, s. 41.

40 İstahrî, *Mesâlik*, s. 319; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 506. Ayrıca bk. Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. ve çev. G. Le Strange (London: Luzac, 1919), s. 205; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 467; Eşref Buharalı, "İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehir", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 99 (1995): 44. Yazarı bilinmeyen milâdî X. yüzyıl coğrafya eserlerinden *Hudûdü'l-âlem*'de, dağlar arasında bulunduğu zikredilen bu su topluluğuna "Deryâzha" adı verilmiştir (s. 55). Herhalde bu göl, Ebû Tâhir es-Semerkandî'nin zamanında "İskender Gölü" olarak da biliniyordu (*Semeriyye*, s. 29 dn).

41 İstahrî, *Mesâlik*, s. 319; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 506.

42 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 506.

43 Bu bölgeler ve kanallar hakkında bilgi için bk. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 37; İstahrî, *Mesâlik*, s. 321-23; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 498-99; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 222-23. Geniş bilgi için ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s. 87, 97-100; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 59-67.

44 İstahrî, *Mesâlik*, s. 319-20; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 495-96. Ayrıca bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, 409; Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 205; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 81-84; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 467-8.

45 Ebû Tâhir es-Semerkandî, *Semeriyye*, s. 25.

varoşlarının ve buradaki sokakların ortasından akarak şehri ve topraklarını sulardı.⁴⁶ Şehrin değirmenlerine, çiftliklerine ve bahçelerine dağıldıktan sonra arta kalan su Buhara'nın şehirlerinden olan Beykent (Peykent) yakınlarında bir gölcükte son bulurdu.⁴⁷

Dolayısıyla İslâm dönemi öncesi Soğd bölgesi daha çok Semerkant'ın merkezde olduğu, Soğd nehrinin sağında ve solunda doğudan batıya doğru uzanan, bir tarafı Büttam hududuna diğer tarafı ise Buhara şehrinin verimli topraklarının sonuna kadar dayanan ve herhangi bir engelle ke-silmeyen mümbit bir vadide yer alıyordu. Bu bölge bazı Müslüman coğrafyacılara göre Allah'ın yeryüzünde yarattığı bütün toprakların içinde en nezihiydi.⁴⁸

Bölgeden Geçen Önemli Ticaret Yolları ve Soğd Tüccarları

Soğd bölgesinde kültürel hayatın gelişmesi ve bölgenin yüksek bir şehir medeniyetine ulaşmasındaki en büyük âmillerden biri burasının önemli ticaret yolları üzerinde yer almasıdır. Soğd bölgesinin önemli şehirleri, bil-hassa sahip olduğu stratejik konum ve gelişmiş şehir hayatı sebebiyle Semerkant, eski zamanlardan itibaren Orta Asya ticaret yolları üzerindeki önemli merkezlerden biri olmuştur.⁴⁹ Zira bu şehir, doğuda Çin'den (İpek yolu),⁵⁰

46 Gerek İstahrî (*Mesâlik*, s. 306-9), gerekse İbn Havkal (*Sûretü'l-arz*, s. 486-87), Soğd nehrinin Buhara şehrini ve bölge topraklarını nasıl suladığını ve bu kanalların isimlerinin ne olduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca bk. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 468. Hamdullah el-Müstevfi pek çok rivayetten farklı olarak Soğd nehrinin Semerkant'tan sonra Nesef'e doğru aktığını, sonra Buhara'ya ulaştığını zikreder (*Nüzhëtü'l-kulûb*, s. 205).

47 Şeyhürrabve ed-Dımaşkî, *Nuhbetü'd-dehr fi acâibi'l-ber ve'l-bahr*, haz. A. F. Mehran (Petersburg: Academie Imperial des Science, 1865-66), s. 223. Strange, bu nehrin Hârizm'e doğru uzanan batı çölündeki sığ göller ve bataklıklarda son bulduğunu belirtir (*The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 460). Hamdullah el-Müstevfi, Soğd nehrinin Buhara'ya gelmeden önceki mecrası hususunda diğer kaynaklardan farklı bilgi vermesinin yanında, bu nehrin, Buhara topraklarında Ceyhun nehriyle birleştiği ve bu nehirle birlikte sularının Hazar denizine ulaştığı rivayetini zikreder (*Nüzhëtü'l-kulûb*, s. 205). Gerçekten de Müstevfi'nin Soğd nehri ve mecrası hakkında verdiği bilgiler, IX-X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilerden ve bugünkü Soğd nehrinin durumundan epey farklıdır. Acaba Soğd nehri Müstevfi'nin yaşadığı XIV. yüzyılda farklı bir mecrayı izlemiştir? Bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 83.

48 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 473-74. Ayrıca bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, 410.

49 Lawton, *Samarkand and Bukhara*, s. 19.

50 Çin'in Han sülâlesi imparatoru Wu-ti, en büyük düşmanları Hunlar'a (Hsiung-nular) karşı müttefik aramak için Batı Türkistan topraklarına bir elçi göndermişti (MÖ 128-126). Müttefik bulma gayesiyle girişilen bu elçilik faaliyeti olumsuzlukla sonuçlansa da, Çinliler'in Batıdaki ülkeleri keşfetmelerine ve özellikle meşhur İpek yolunun doğuşuna

kuzey ve kuzeydoğuda Türk ülkelerinden (Kürk yolu), güneyde Belh ve Tirmiz yoluyla Hindistan ve Afganistan'dan (Baharat yolu), batıda ise Merv ve Buhara üzerinden İran'dan (Altın yol) gelen büyük ticaret yollarının kesişim noktasında yer alıyordu.⁵¹ Ticaret kervanlarının değişik bölgelerden getirdiği malları sattığı ve tekrar mal aldığı çok canlı bir pazar durumundaydı. Burası gemilerin yük boşaltıp yük almak için mutlaka yanaşmak zorunda olduğu bir liman şehri gibi, bahsi geçen ticaret yollarından gelen tüccarların mutlaka uğradığı ticaretin ana merkezlerinden biriydi.⁵² Buraya dört bir yandan bol miktarda ticaret malları gelir ve buradan diğer bölgelere dağılırdı.⁵³ Böyle bir yerde kültürel canlılığın olması ve medenî unsurların gelişmesi tabii bir durumdu. İpek yolu üzerinde Buhara da stratejik bir mevkide bulunmakla birlikte,⁵⁴ Soğd'un merkez ve yönetim şehri olarak Semerkant bu yol üzerinde ayrı bir öneme sahipti. Çin'den gelen İpek yolu kuzey, orta ve güney yol olmak üzere üç kola ayrılmaktaydı. Bunlardan Türk topraklarından geçen kuzey yolu ile Kâşgar, Fergana ve Ustrûşana üzerinden gelen orta yol Semerkant'ta birleşir, bu şehri geçtikten sonra tekrar iki kola ayrılırdı.⁵⁵ Bunlardan biri Buhara vasıtasıyla İran'a doğru batıya, diğeri ise Hindistan'a doğru güneye giderdi. Semerkant İpek yolunun batı-doğu rotası üzerinde, Seyhun havzası-

vesile oldu. Çin'i Orta ve Yakın Asya'ya bağlayan bu yol, MÖ II. yüzyılın son çeyreğinde açılmış, bir müddet sonra da Çin'de üretilen ipeğin dünyaya dağılmasında başrolü oynayan en büyük ticaret yolu haline gelmiştir. Bu yola, kendisine mahsus ticaret metalı dolayısıyla "İpek yolu" denilmiştir. Geniş bilgi için bk. Barthold, *Four Studies*, I, 6; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986), s. 18, 52-53; Masao Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", *TTK Belleten*, 47/185 (1983): 340.

- 51 Bk. H. H. Schaefer – [C. E. Bosworth], "Samarkand", *EI*², VIII, 1031; Barthold, *Türkistan*, s. 88; Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", s. 340; Law, *From Samaria to Samarkand*, s. ii; Bridgwater – Kurtz, "Samarkand", s. 1877; Edgar Knobloch, *Beyond the Oxus: Archaeology, Art and Architecture of Central Asia* (London: Benn, 1972), s. 107; Anna Louise Strong, *Red Star in Samarkand* (New York: Coward-McCann, 1929), s. 3; İbrahim Çeşmeli, "Semerkant Şehri'nin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 15 (2002): 60.
- 52 İstahri, *Mesâlik*, s. 318; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 46.
- 53 İstahri, *Mesâlik*, s. 318; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 222. Ayrıca bk. Zekeriya Kitapçı, "İslâmiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 25 (1983): 115.
- 54 Buhara Yakın ve Ortadoğu memleketlerini Hitay ve Hindistan'a bağlayan büyük İpek yolunun üzerinde bulunduğundan, halkının önemli bölümü ticaretle meşgul olmuş, bu sebeple bu şehre "Tüccarlar Şehri" adı verilmiştir (bk. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Buhârâ Örneği* [Ankara: Fecr Yayınevi, 1998], s. 46). Yine Buhara'ya bağlı Beykendliler'in hepsi tüccar kimseler olup Çin ve deniz aşırı ülkelerle ticaret yapmaktaydılar (bk. Kurt, *Buhârâ Örneği*, s. 85).
- 55 Bu yollar ve güzergâhları hakkında geniş bilgi için bk. W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975), s. 16-17.

na ve çok geniş olmasına karşılık az nüfuslu İç Asya steplerine girmeden önce ticaret kervanlarının en son ihtiyaçlarını gördükleri önemli mevkiilerden biri durumundaydı.⁵⁶ Aynı durum bu yolun doğu-batı rotası için de geçerliydi. Çünkü bu şehir, Çin'den ve Türk ülkelerinden yola çıkıp İç Asya'nın mahrumiyet bölgelerini geçen ticaret kervanlarının tam anlamıyla ilk konaklama yeri olarak kullandıkları ve her türlü ihtiyaçlarını giderdikleri, aynı zamanda bolca alışveriş yaptıkları en önemli güzergâhlardan biriydi.⁵⁷

Çinliler'in Te-lu adını verdikleri İpek yolunun Tanrı dağlarının kuzeyinden, yani Türk topraklarından geçen kolu, gerek askerî gerekse iktisadî açıdan büyük ehemmiyeti haizdi. Çünkü Soğdlular bu yol vasıtasıyla Türkler'le ticaret yaptıkları gibi, Müslümanlar bölgeyi fethederken Türkler'den gelen askerî yardımları da bu yol vasıtasıyla almışlardı. Dolayısıyla orta yol gibi İpek yolunun bu kolu da, Soğd havzasının dillere destan servetinin temininde önemli yere sahipti.⁵⁸

Diğer taraftan bu bölge, Türkler'in batıya ve güneye açılabilmesinde yegâne boğaz ya da geçit mesabesindeydi.⁵⁹ Zaten Soğdu tüccarlar bozkırlardaki göçebe Türkler'le ticarî bağlantılarını daima canlı tutmuş, ihtiyaçları olan hayvansal ürünleri onlardan ithal ederken, onların ihtiyaç duydukları tarım ürünlerini ihraç etmiş ve diğer milletlerle bağlantı noktasında önemli araçlar olmuşlardır.⁶⁰ Bölge İslâm'dan önce Türkler'in Hindistan, İran ve Bizans'la ticarî vesair ilişkilerini gerçekleştirmelerinde önemli bir yere sahip olduğu gibi, İslâmî dönemde de geniş bir sahaya yayılan İslâm topraklarıyla ilişkilerini geliştirmede büyük rol oynamıştır.

Önemli ticaret yolları üzerinde, stratejik bir konuma sahip olan Soğd bölgesinin bu özelliğine ilâveten, Soğdu tüccarlar da Çin'den İran topraklarına kadar İpek yolu üzerinde en etkin tüccarlar olarak ön plana çıkmışlardır. Nitekim Çin yıllıkları ve seyahatnâmelerinde Soğdlular'ın bu yol üzerindeki ticarî faaliyetlerde büyük rol oynadıkları anlatılmaktadır.⁶¹ Soğdlular, milâdî ilk bin yıl boyunca Batı, Orta, Doğu Asya ve bozkırlarla ilgili bilimsel araştırmalarda bütün ticarî faaliyetleri ellerinde tutan bir millet olarak görülmüşlerdir.⁶²

56 Hattox, "Samarkand", s. 640.

57 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 352.

58 Aydınlı, "Mâverâünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması", s. 10.

59 Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 293.

60 Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 16-17.

61 Bk. I. Umnyakov – Y. Aleskerov, *Samarkand: A Guide Book* (Moskova: Progress Publisher, 1972), s. 15.

62 Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 2.

MÖ II. yüzyılda Çin'den Ön Asya'ya açılan ana kervan yolu sayesinde Çin ipeği dışarı ihraç edilmeye başlanmıştır.⁶³ Bu yolun birinci sıradaki ticarî metâi olan ipeği anavatanı Çin'den alıp bütün dünyaya pazarlamaya başlayanlar daha ziyade Soğdlu tüccarlar olmuş; hatta ipek ticareti denilince akla ilk onlar gelmiştir.⁶⁴ Soğdlu tüccarlar sadece İpek yolunda değil, Hindistan'dan Semerkant'a, oradan da doğuya, batıya ve kuzey bozkırlarına ulaşan Büyük Baharat yolunda da önemli ölçüde söz sahibiydiler.⁶⁵

Soğdlular'ın MS I. yüzyılda Orta Asya ticaret yolları, özellikle İpek yolu üzerindeki etkinlikleri daha da artmıştı.⁶⁶ Özellikle MS IV. yüzyıldan itibaren meşhur İpek yolunun Çin ile Hazar denizi arasındaki transit ticaretinde çok büyük rol oynamışlar ve Türk memleketlerinin içlerine kadar giden ticaret yollarında da üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Soğdlular Asya kıtasında İpek yolunun geçtiği birçok şehirde ve önemli noktalarda ticaret kolonileri kurmuşlardı. Çin merkezinde bile eşya ambarları bulundurma ve ticaret yapma hakkına sahiptiler.⁶⁷ Hatta VI-VIII. yüzyıllarda İpek yolu ticaretini neredeyse tamamen tekellerine alarak bu yolun pek çok güzergâhında ticaret kolonilerine sahip bulunuyorlardı.⁶⁸ Soğd ticaret kolonileri Çin'den gelip Semerkant'ta birleşen İpek yolunun özellikle önemli olan orta ve kuzey güzergâhı üzerinde yoğun bir şekilde yer alıyordu. Yolların kontrolünü ellerinde bulunduran Soğdlu tüccarlar buradan elde edilen büyük ticarî gelirden aslan payını alıyorlardı.⁶⁹

Orta Asya'nın birçok bölgesinde, özellikle Çin içlerinden Doğu Avrupa'ya kadar uzanan İpek yolu üzerinde, Tiyenşan dağlarının kuzeyinden geçen step yolu (İpek yolunun kuzey kolu) boyunca ticarî koloniler kuran ve bu koloniler vasıtasıyla Orta Asya ticaret yollarını, özellikle İpek yolu ticaretini denetimleri altında tutan Soğdlu tüccarlar, ayrıca Moğolistan yaylalarına kadar gidip buradaki ticaret yollarının önemli kavşaklarında da koloniler oluşturmuşlardı.⁷⁰ Bu Soğd ticarî kolonilerinde yaşayan tüccarlar, savaş ve ayaklanmaların yaşandığı ve ulaşım sisteminin tamamen bozulduğu ortamlarda

63 V. V. Bartold [Barthold], *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), s. 23.

64 Bk. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 60.

65 Bk. Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 104.

66 Richard N. Frye, *The Heritage of Persia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1966), s. 47.

67 Luc Kwanten, *Imperial Nomads: A History of Central Asia, 500-1500* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979), s. 47; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 359.

68 Aydınlı, "Semerkant", s. 483.

69 Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 103-4.

70 Soğdlu tüccarların Orta Asya'da kurdukları koloniler ve gerçekleştirdikleri ticarî faaliyetler hakkında daha geniş bilgi için bk. Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", s. 341-47; Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 60-87, 119-55.

bile Semerkant ve Mâverâünnehir'le bağlantıyı koruyarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁷¹ Soğdlu tüccarların ticarî sahadaki gelişimlerinde, gittikleri yerlerde oluşturdukları bu ticaret kolonileri büyük rol oynamıştır.⁷² Onlara ait Soğdca vesikaların uzak bölgelere kadar yayılmış olması, ticarî faaliyetlerinin ve muhtelif bölgelerde ticarî koloniler teşkil etmelerinin bir neticesidir.⁷³

Meşhur arkeolog A. Stein'in Orta Asya bölgesinde yaptığı kazı ve araştırmalarda Çin sınırına yakın bir yerde, Çin Seddi'nin Tung-huan'a sınır noktasında bir kulede bulunan, MS IV. yüzyıla⁷⁴ ait iş anlaşmalarıyla ilgili belgenin Soğd dilinde yazıldığı ve Soğdlu tüccarlara ait olduğu anlaşılmıştır.⁷⁵ Bu belge onların ticaret için çok uzak memleketlere gittiklerinin ve İpek yolu ticareti üzerinde söz sahibi olduklarının en bâriz delillerindedir.⁷⁶

Önceki asırlarda olduğu gibi, V. yüzyılda da Kansu (Gansu) eyaletinin pek çok yerinde ticaret kolonileri kuran Soğdlular bu bölgedeki ticarî kazancın büyük bir bölümünü ellerinde tutmuşlardır. VII. yüzyılda ise Çin'deki Sui hânedanının kargaşa döneminden yararlanan Semerkant'taki Soğd hükümdarı, çok sayıda Semerkantlı tüccarı da yanına alarak Lob-nor'un güneybatısına gelmiş ve burada ticarî koloni toplulukları oluşturmuştur.⁷⁷ Pelliot'un tetkikleri sayesinde Lob-nor'daki bu Soğd kolonilerinin, Müslümanlar'ın Semerkant ve diğer Soğd şehirlerini fethettikleri VIII. yüzyılda bile hâlâ özerk bir statüye sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸ Yine VIII. yüzyılın ortalarında Çin sınırlarının batı ucunda bulunan Tun-huang'da Semerkant ve diğer Mâverâünnehir şehirlerinden gelen, 300 hânelik bir tüccar Soğd topluluğu (An Ch'en) oturmakta idi; bunlardan en az 100 tanesinin Semerkant'tan gelmiş soylu tüccarlar olduğu bilinmektedir.⁷⁹

71 Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", s. 344.

72 Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", s. 342.

73 Richard N. Frye – Aydın Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *TTK Belleten*, 10/37 (1946): 117.

74 Barthold eserinde (*Orta Asya*, s. 165) bu Soğdca belgelerin MS I. yüzyıla ait olduğunu söylerken, W. Henning konuyla ilgili makalesinde ("The Date of the Sogdian Ancient Letters", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies [BSOAS]*, 12/3-4 [1948]: 601-15), bunların MS IV. yüzyıla ait olduğunu kaydeder ve bunu birçok yönden ispat eder.

75 Bartold, *Orta Asya*, s. 165.

76 Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 216

77 Mori, "Soğdlular'ın Orta Asya'daki Faaliyetleri", s. 343.

78 Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1927), s. 13, 20.

79 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 359.

Göktürk Devleti döneminde de (VI-VII. asırlar) Soğdlu tâcirler uluslararası ticaretin öncüleriydiler. Onlar, Çin sınırından İran ve Bizans hudutlarına kadar dayanan büyük bir imparatorluk kuran Göktürk Devleti'nin azamet ve gücünü ticarî amaçları için kullanmayı iyi bildiler.⁸⁰ Bu dönemde ticaret, Göktürk kağanları tarafından devamlı teşvik edilmekteydi. Ayrıca bu husus, Göktürkler'in İranlı unsurlara ait bazı sahaları kendi topraklarına katması ve Soğdlu tüccarlara karşı Göktürk yöneticilerinin izlemiş olduğu olumlu siyasetle de alâkalıydı.⁸¹ Soğdlular'ın ticarî çıkarları, Türkler'in İranlılar'la ilişkilerinin kopması, buna karşılık onlarla Bizanslılar arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına sebep olmuş,⁸² bu vesileyle Orta Asya'nın çok dışında ve oldukça batıdaki Bizans topraklarında bile ipek ticareti yapabilmişlerdir. Soğdlular yine aynı dönemde, bu sefer tam aksi istikamette, Doğu Türkistan'ın belli bir kısmında, Tokuzoğuzlar'ın yaşadıkları topraklarda dahi ticaret kolonilerine sahiptiler.⁸³

Bu olumlu ilişkilerin sonucu olarak, Göktürk çağında Soğdlular batı bölgelerinden Çin Seddi'ne kadar bütün Orta Asya'da ticarî faaliyetlerini geliştirmek için, önceden kurdukları ticaret kolonilerine yenilerini eklediler.⁸⁴ Orta Asya'nın bütün şehirlerine ve ticaret yollarının önemli noktalarına yayılıp buralara yerleştiler.⁸⁵ Çin'le ticaret aynı dönemde o kadar gelişmişti ki Semerkant şehrini çevreleyen surdaki meşhur dört kapıdan doğudakine "Çin Kapısı"⁸⁶ adı verilmişti ve Soğd ile Çin arasındaki İpek yolunun bütün hâkimiyeti neredeyse onların eline geçmişti. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere Soğd havzasının en batı kısmından başlayıp Hoten ve Doğu Türkistan'ın güney kesimi üzerinden Lob-nor'a kadar Çin'e uzanan güzergâh boyunca ve hatta Yedisu üzerinden kuzey bölgelerine giden yol üzerinde birçok Soğd ticaret kolonileri kurulmuştu.⁸⁷ Onların Karluklar'ın memle-

80 Bartold, *Orta Asya*, s. 24.

81 Alexander Belenitsky, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, çev. James Hogarth (London: Barrie and Lockcliff, 1969), s. 112.

82 Bartold, *Orta Asya*, s. 24.

83 Bartold, *Orta Asya*, s. 94

84 Belenitsky, *The Ancient Civilisation*, s. 112; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 54; Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler* (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984), s. 136; İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), s. 13-14.

85 Bahattin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), s. 182.

86 İstahri, *Mesâlik*, s. 316; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 492; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 222; Kalkaşendî, *Subhu'l-a-şâ*, IV, 437. Ayrıca bk. Bartold, *Orta Asya*, s. 24; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 107.

87 Bartold, *Orta Asya*, s. 24.

keti Yedisu'da ne kadar önemli rol oynadıkları Kastek geçidinin kuzeyindeki Beklig –diğer bir okunuşuyla Beklilik– köyünün Soğdca Semekna adını taşımasından anlaşılmaktadır.⁸⁸

Bölge halkı, ticaretten elde ettikleri yüksek gelir sayesinde zengin bir topluluk haline gelmişti. İslâmî fetihler sırasında Soğdlular'ın refah seviyelerinin oldukça yüksek olduğu, İslâm kaynaklarının aktardığı bilgilerle de tescil edilmiştir.⁸⁹ Müslümanlar'ın bu bölgeye tarhettikleri cizye vergisi diğer bölgelerdeki vergilerden oldukça yüksekti⁹⁰ ki bu da onların ekonomik durumunun ne kadar iyi olduğunu göstermektedir.

Kısacası, öteden beri Çin, İran, Hindistan, Türk ülkeleri ve Doğu Roma memleketleri arasında ticareti ellerinde tutan ve Orta Asya'nın en zengin tüccarlarına sahip olan Soğdlular, bu yolla büyük servet elde etmişlerdir; bu sayede memleket mâmur ve halk müreffeh bir hayat sürmüştür.⁹¹ Bu durum onların medenî tavırlarına, kültür ve sanatına da yansımış; çevrelerindeki birçok halka nazaran daha üstün ve etkin bir kültüre sahip olmuşlardır.

Soğd Dili ve Etki Alanı

Sahip olduğu coğrafi yapı gereği birçok kültürü ve medeniyeti içinde barındıran Soğd bölgesi tarih boyunca çok çeşitli dillerin kullanıldığı bir bölge olmuştur.⁹² Nitekim Makdisî, Soğd'da birçok dilin konuşulduğunu haber vermektedir.⁹³ Bununla birlikte İslâmî fetihler öncesinde bu diller içinde en yaygın olanı, Soğdca'ydı.

Soğdca, eski İran dili olan Pehlevîce'nin (Orta Farsça) bir doğu lehçesiydi.⁹⁴ Bu dil, eski zamanlardan itibaren yalnız Semerkant ve Soğd nehri havzası bo-

88 Bartold, *Orta Asya*, s. 94.

89 Bu konuda geniş bilgi için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-rüsûl ve'l-mülûk*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-maârif, t.y.), VI, 479 (II, 1251); İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. Carolus Johannes Tornberg (Beyrut: Dâru Sâdir - Dâru Beyrut, 1965), IV, 574-75.

90 Vergi miktarları hakkında bk. Halîfe b. Hayyât, *Târih*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), s. 305; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabba' - Ömer Enis et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l-maârif, 1987), s. 592; Taberî, *Târih*, VI, 425 (II, 1245); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 573.

91 Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 16.

92 Richard N. Frye, "The Turks in Khurasan and Transoxania at the Time of the Arab Conquest", *The Muslim World*, 35 (1945): 311; Frye - Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Orta Şark'ta Türkler", s. 110.

93 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 262.

94 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 205; Frye, *The Heritage of Persia*, s. 47. Soğd yazısıyla ilgili bize ulaşan ilk yazılı kayıtlar, MÖ I. yüzyıla aittir. Bu yazılar, Soğd'daki

yunca kullanılmamış, bütün Mâverâünnehir'de,⁹⁵ hatta Orta Asya'nın büyük bir bölümünde de kullanılan yaygın bir dil olmuştur. Soğdlular'ın İpek yolu ticaretini ellerinde bulundurmaları, bu dilin Soğd'un coğrafi ve siyasî sınırlarının çok ötesinde yayılmasına imkân sağlamıştır. Soğdlular'ın özellikle MS I. yüzyılda bölgedeki ticarî faaliyetlerini iyice arttırmalarıyla Soğd dili, İpek yolunun Çin'den Horasan'a kadar olan bölümünde ortak bir ticaret dili haline gelmiştir.⁹⁶

Mâverâünnehir ve Soğd bölgesindeki yaygın dinî inançlar da Soğdca'dan etkilenmiş, bu dinlerin kutsal metinleri yoğun bir şekilde bu dilde yazılmıştır. Nitekim Türkler ve İranlılar arasındaki faaliyetlerinde önceleri Hint alfabelerinden faydalanan Budist misyonerleri, kısa bir sürede Soğd alfabesini kabul etmiş ve dinî metinlerini bu dille yazmaya başlamışlardır. Yine Orta Asya'da yayılan Maniheiztler esas olarak Mani yazısını, Hıristiyanlar da Süryânî yazısını kullanmakla birlikte, millî Soğd yazısıyla yazılan Mani ve Hıristiyan metinlerine de rastlanmıştır. Bunlar içinde özellikle Mani dinine ait metinler önemli bir yekûn tutmaktadır.⁹⁷

Her yerde olduğu gibi Orta Asya'da da alfabenin değiştirilmesinin dinî propagandayla bağlantısı olmakla birlikte, Soğd alfabesi Budist misyonerlerin (Hint alfabesi), Hıristiyan misyonerlerin (Süryânî alfabesi) ve Maniheizt misyonerlerin (Ârâmî alfabesi) getirdikleri alfabelerden daha baskın çıkmıştır.⁹⁸

VII. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi gezen Budist rahip Hüen Çang'ın verdiği bilgilerden, o dönemde Soğd bölgesinde Budizm'in mevcut olmadığı

Tali-Barzu bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda, kırık toprak kaplar üzerinde, oyulmuş veya kazınmış semboller olarak bulunmuştur. Daha sonra bize ulaşan en erken Soğd yazısı ise MS II. yüzyıla aittir. Bu yazı, Doğu Türkistan'da Soğd ticaret kolonisine ait bir yerde iki kişi arasındaki mektuplaşmayı içeren Soğdca yazı kalıntılarıdır (bk. S. P. Tolstov, *Istoriya Naroda Uzbekistana* [Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoi SSR, 1950], I, 121; Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 11). Soğd yazısı ve alfabesinin nasıl olduğuna dair İslâmî kaynaklardan ilk bilgiyi ise bize İbnü'n-Nedîm vermektedir (*Fihristü'l-Ulûm*, haz. İbrâhim Ramazan [Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1994], s. 31).

95 Frye, *Buhârâ*, s. 61. Ayrıca bk. Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363.

96 I. M. Oranskii, *İranskiye Yazyki* (Moskova: y.y., 1970), s. 80; Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*, s. 8-9; Taşağıl, "Soğd", s. 349. Barthold, Soğd dilinin yayıldığı alanın hududunun henüz tam tayin edilemediğini, bununla birlikte Kâşgar şehri ile ona yakın şehirlerin ahalisinin eski dilinin de Soğdca olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu söylemektedir (*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 64).

97 Daha geniş bilgi için bk. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 19-20, 64; Bartold, *Orta Asya*, s. 25-26, 166.

98 Bartold, *Orta Asya*, s. 166.

anlaşılmaktadır. VII. yüzyıla ait Budist metinleri Soğd bölgesinde değil, çok daha uzaklardaki Soğd kolonilerinde yazılmış olmalıdır.⁹⁹ Bu da Soğd dilinin gerek Soğd tüccarlar ve ticaret kolonileri gerekse dinî misyonerler vasıtasıyla uzak bölgelere yayıldığını göstermektedir.

Soğd dili, bazı dillerin yazı sistemlerinin oluşumunda da önemli rol oynamıştır. Meselâ Uygur yazısının oluşumunda Soğdca'nın önemli yeri vardır. Soğdlular'ın Uygurlar'la ticarî ve kültürel ilişki halinde bulunmaları, Uygurlar'ın, üstün bir medeniyet olan Soğd kültüründen etkilenmelerine ve alfabelerini Soğdca'dan almalarına sebep olmuştur.¹⁰⁰ Barthold'un verdiği bilgiye göre, Uygur hakanının Çin dilindeki kitâbesiyle birlikte bulunan Soğdca kitâbe, IX. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu Soğdca yazıyı, Türkler arasında Göktürkçe (Orhun Âbideleri'ndeki yazı)¹⁰¹ dışında yeni bir alfabenin yani Uygurca yazının yayılmaya başladığına dair, tarihî ilk vesika olarak kabul etmek gerekir. Uygurlar Soğdlar'dan aldıkları alfabeyi aynen korumuşlar ve bu yazı, ilim dünyasında "Uygur yazısı" adını almıştır.¹⁰²

Netice olarak Soğdlular'ın kullandıkları dilin, çevrelerindeki birçok milleti etkilemesi ve bir dönem uluslararası bir dil olması, bölgedeki kültürel gelişime büyük katkı sağlamıştır. Müslümanlar bölgeyi ele geçirince önce Arapça, daha sonra yeni Farsça resmî ve hâkim dil olsa da, Soğdca'nın bu bölgede epeyce bir süre daha konuşma dili olarak kaldığı muhakkaktır.¹⁰³

99 Bartold, *Orta Asya*, s. 167.

100 Kwanten, *Imperial Nomads*, s. 52; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999), I, 45, 67; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s. 23, 35.

101 Orhun Kitâbeleri'nde kullanılan alfabenin de Soğdca'dan alındığı ve bunun, elimizde bulunan I. yüzyıla ait alfabenin daha eski bir şekli olduğu görüşü de mevcuttur. Bk. Bartold, *Orta Asya*, s. 166.

102 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 65-6; *Orta Asya*, s. 25, 166. Türkler'in İslâm'ı kabul ettikten sonra da bu alfabeyi kullandıkları ve bunu kolay kolay bırakmadıkları bilinmektedir. Aynı zamanda Uygurlar bu alfabeyi Moğolistan'da yaymışlardır. Daha sonra bu alfabe Moğollar'la beraber tekrar batıya gelmiş; daha sonra Moğollar'dan Mançurlar'a geçmiştir. Aslında Sâmî kavimlere ait olan bu alfabe, Uygur-Moğollar vasıtasıyla Soğd'dan Büyük Okyanus'a kadar yayılmıştır. Bu alfabenin Soğdca'dan geldiği konusunda şüphe yoktur ki bunu Müslümanlar da biliyorlardı. XIII. yüzyıl başlarında Fahreddin Mübârekşah Merverrûzî bu hususu çok güzel açıklamıştır. Bk. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 66.

103 İslâmî dönemde de bölgede uzun süre kullanılan Soğd dili, diğer İrani lehçeler gibi, kısmen Arapça, kısmen yeni Fars edebî dili, kısmen de Türkçe tarafından zamanla kullanımdan kaldırılmıştır. F. C. Andreas tarafından "Orta Soğdca" adı verilen dil, bugün sadece, tek kalmış bir yeni Soğdca lehçe olarak Soğd'un dağlık bir bölgesinde yer alan "Yagnobi"de yaşamaktadır. Bk. Barthold, "Soğd", s. 737; *Four Studies*, I, 15.

Farklı Düşünce ve İnançların Bölgede Himaye Görmesi

İslâm döneminde Soğd bölgesinin ilim ve kültürde zirveye ulaşmasının önemli sebeplerinden biri de bölgenin eski zamanlardan beri değişik dinî düşünce ve fikrî akımlara açık olmasıdır. Zira Soğd bölgesi, İran, Hindistan, Çin ve Türk bölgeleri arasındaki ticarî yollar üzerinde bulunmakla iktisadî olduğu kadar kültürel temasları bakımından da gayet elverişli bir sahada yer alıyordu. Bu durum, Soğd'un daima değişik dinî akım ve düşüncelere açık olmasını, hatta onları himaye etmesini sağlamıştır. Böylece bölgede canlı ve zengin bir kültürel birikim oluşmuştur. Nitekim bölgenin birçok dine ev sahipliği yaptığı yerlerinden Buhara'da yapılan kazılarda şehrin en eski camilerinden Magoki Atar Camii'nin, yani Ortaçağ'daki Mah Mescidi'nin bir âteşgedenin üzerine inşa edildiği, bu âteşgedenin de daha önce burada bulunan bir Budist viharası üzerine yapıldığı tespit edilmiştir.¹⁰⁴

Birçok dinin himaye gördüğü bu bölgede, İslâm öncesinde tam mânasıyla bir devlet dininden bahsetmek güçtür. Arap akınlarına karşı yapılan harplere, din adamlarının veya dinî kiske altındaki bir katılımın olduğuna dair bilgi yoktur. İran'da olduğu gibi Soğd'da da hâkim sınıfın dini Zerdüştlük (Mecûsîlik) olduğu halde, İran'da cezalandırılan Senevî (düalist) mezheplere bağlı olanlar Soğd ve Mâverâünnehir'de emin bir sığınak buluyorlardı.¹⁰⁵ Ayrıca Budistler ve Nestûrî Hıristiyanlar gibi farklı din ve inanca mensup olanlara hoşgörölü davranıldığından, onlar da bu bölgede güvenle yaşıyor, zaman zaman vuku bulan sürtüşmeler hariç, aralarında fazla bir mücadele yaşanmıyordu. Nitekim Soğd'da âteşgede tapınakları ile Budist manastırları uzun süre yan yana yer almıştır.¹⁰⁶

Bu dönemde Soğd bölgesi, İran'dan, Çin'den ve Hindistan'dan gelen yolların birleşim noktasında yer aldığından, pek çok kültür ve medeniyetin boy gösterdiği bir muhit olmuştur. Burası ticarî açıdan olduğu kadar, dinî ve kültürel açıdan da Mâverâünnehir'in merkezi konumundaydı. Dolayısıyla Hint ve İran dinleri olan Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm bu bölgede yayılmak için çok iyi bir zemin buldu. Bu bölgede her din sâiki müsamaha görüyor, birçok yerde takibata uğrayan farklı din mensupları, burada dinî faaliyetlerini rahatça gerçekleştirebiliyordu. Nitekim Sâsânîler'in son devrinde İran'da ortaya çıkan dinî ve içtimâî mücadeleler dolayısıyla bu ülkeden Mâverâünnehir'e

104 Frye, *Buhârâ*, s. 51-52.

105 Barthold, *Türkistan*, s. 195.

106 S. A. Hasan, "A Survey of the Expansion of Islam into Central Asia during the Umayyad Caliphate II", *Islamic Culture*, 45/2 (1971): 105; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 497; "Maveraünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması", s. 12.

ve Orta Asya'ya kaçan Zerdüş, Mani ve Hıristiyan dini mensupları, Soğd'da himaye edilmişlerdir.¹⁰⁷

Bölgede bu fikir ve inançlara müsamaha gösterildiği gibi bunların diğer bölgelerde tanıtılması ve yayılmasında bizzat Soğdlular da etkili olmuştur. Nitekim MS II-III. yüzyıllarda Hint-İran sınır bölgesindeki Budist keşişlerle birlikte Soğdlular Budizm'in temel propagandacılarıydılar. Onlar bundan dört asır sonra Batı'dan aldıkları Maniheizm ve Nestûrî Hıristiyanlık gibi yeni dinleri de Çinliler ve Türkler arasında tanıtmaya başladılar.¹⁰⁸

İslâm bölgeye hâkim oluncaya kadar bölgenin kültürel ve fikrî yapısını tarihî süreç içinde etkileyen dinlere kısaca bakacak olursak, Budizm'in MÖ II-I. yüzyıllarda bölgede yayılmaya başladığı tahmin edilmektedir. Bu bağlamda Barthold'un, İslâm döneminde sûfi hânegâhların, türbe ve medreselerin daha çok eski Budist viharaların bulunduğu yerlerde geliştiğini ileri sürmesi dikkat çekicidir.¹⁰⁹ Nitekim onun bu kanaati Togan tarafından da kabul görmüştür. Togan'a göre, İslâm devrinde İslâm medeniyeti ve İslâmî ilimler, Çinli Budist rahip Hüen-Çang'ın seyahat kayıtlarında, manastırlarının ve rahiplerinin çokluğuyla tavsif ettiği Hoten, Kâşgar, Taşkent, Semerkant, Buhara, Usrûşana, Kiş, Tirmiz, Nesef, Çagâniyân (Sağâniyan), Belh, Kunduz gibi önemli şehirlerde gelişmiştir. Sâ mânîler ve Karahanlılar devrinde hükümdarların medrese, cami ve tekkelere karşı gösterdikleri rağbet ve malî yardımlarda, âlimlerle alâkalı olarak onların bindikleri atların dizginlerini tutmak, hatta ata binerken kendi sırtlarını onlara basamak yapmak ve huzurlarında yapılan toplantılarda onlara büyük saygı göstermek gibi âdetlerinde, kezâ İslâm büyüklerine türbeler yaparak onlara büyük vakıflarda bulunmalarında, ekseriyetle İslâmiyet'ten evvel bu bölgelerde mevcut olan bir dinî kültürün, yani Budizm'in etkisi büyüktür. Çünkü İslâm bu bölgeye gelmeden önce buralarda yaygın olan Budizm'de rahiplere ve âlimlere büyük bir hürmet ve alâka gösterilmişti.¹¹⁰

107 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 497; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, I, 66. Ayrıca bk. Barthold, *Four Studies*, I, 10; Frye, "The Iranicization of Islam", *Islamic Iran and Central Asia* (London: Variorum Reprints, 1979), s. 4; Schaeder - [Bosworth], "Samarkand", s. 1032.

108 Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 2.

109 Bk. Nazmiye Togan - Zeki Velidi Togan, "Peygamber Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 4/1 (1964): 56.

110 Geniş bilgi için bk. Togan, "Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Kayıtları", s. 56-57. Bölgede Budizm'in yayılması büyük ölçüde Batı Türkistan'da (Mâverâünnehir) siyasi yönden olduğu kadar, kültürel yönden de büyük hareketlilik oluşturan Yüe-çiler, daha sonra da onların bir kolu olan Kuşanlar döneminde (MÖ II. yüzyıl) olmuştur. Bu dönemde Budist metinleri bölgedeki hâkim diller olan Soğdca ve Kuşanca'ya çevrilmiş, muhtemelen Yunan alfabesinin kullanımı azalmıştır. Bk. Frye, *Buhârâ*, s. 50-51; Hasan Kurt, "Orta

Yine Maniheizm,¹¹¹ Mâverâünnehir ve Orta Asya'da yaklaşık olarak MS III. yüzyılın sonlarında yayılmaya başlamıştır.¹¹² İbnü'n-Nedîm'e göre Maniheizm'in Soğd ve Mâverâünnehir bölgesine girişi ve burada yayılması, Maniheizm'in kurucusu olan Manî'nin Kisrâ I. Vahram tarafından MS 277'de çarmla gerilip öldürülmesi, bu dine mensup olanların buldukları her yerde katledilmesi ve yönetim altında olanların bu dine girmesinin ve onun hakkında konuşmasının yasaklanması üzerine bu din mensuplarının Belh nehrini (Ceyhun nehri) aşip Türk hükümdarının topraklarına yani Mâverâünnehir'e sığınmalarıyla olmuştur.¹¹³

Bölgeye IV veya V. asırda geldikleri tahmin edilen Hıristiyanlar ise Bizans İmparatorluğu'nun zulmünden kaçarak Soğd ve Mâverâünnehir bölgesine sığınmışlardır. Bölgede yaşayan Hıristiyanlar Nestûrî olup bunlar İsa'nın tek tabiata sahip olduğunu (yani tamamen tanrı olduğunu) veya tek tabiatta hem ilahî hem insanî özellik barındırdığını reddetmekte ve bu sebeple büyük bir Hıristiyan topluluğuna (Monofizitler ve Melkailer) muhalefet etmekteydiler. Bunun için Bizans İmparatorluğu'nun sıkı ve şiddetli takibatına uğrayan bu grup –Sâsânîler'in de hazırladığı uygun zeminde– dinlerini daha özgür yaşayabilecekleri Mâverâünnehir'e özellikle Soğd bölgesine sığınmışlardır. Nitekim Müslümanlar bölgeyi ele geçirdikten bir asır sonra IX. asırda bile Semerkant'ta, Batı Türkistan'daki Nestûrî kiliselerin yönetim merkezi olan bir başpiskoposluğun bulunduğu, bu dönemde yaşayan Patrik I. Theodosios'un kayıtlarında (853-858) yer almaktadır.¹¹⁴

Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, 12/3-4 (1999): 357. Ayrıca bk. Kurt, *Buhârâ Örneği*, s. 30.

111 Maniheizm'in kurucusu olan Manî (III. yüzyıl) bütün cihana şâmil bir din ortaya koymak istediğinden Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm'in yanında, Mazdeizm'e ve İran efsanevi tarihine ait birtakım kahraman isimleriyle, Süryânî geleneğinden birtakım meleklerin isimlerini de iktibas etmiştir. Bk. V. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977), s. 87; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, I, 66; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 250.

112 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 19.

113 *Fihrist*, s. 410.

114 Brian E. Colless, "The Nestorian Province of Samarqand", *Abr-Nahran*, 24 (1986): 51; A. Mingana, "The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document", *Bulletin of the John Rylands Library*, 9 (1945): 325; Aydınlı, "Mâverâünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması", s. 13. Colless, Semerkant'ta V. yüzyılda Nestûrî Hıristiyanlar'ın bulunduğu ve Semerkant başpiskoposluğu'nun erken bir dönemde kurulmuş olabileceği görüşündedir ("The Nestorian Province of Samarqand", s. 52). Barthold'un ifadesine göre, Müslümanlar bu bölgelere hâkim olunca bölgedeki Hıristiyanlar'dan Nestûrî mezhebine mensup olanların tarafını tutmuşlardır. Böylece İslâm topraklarındaki Nestûrîler, rahat bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir ("Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık", *Türkiyat Mecmuası*, haz. M. Fuat Köprülü, 1 [1925]: 65).

Sayıları fazla olmasa da bölgede Yahudiler de rahat bir hayat alanına sahip olmuştur. Togan'a göre Yahudiliğin bu bölgeye girişi, MÖ VII. yüzyıl sonlarında Ön Asya'da Sakalar'ın hâkimiyeti son bulup kısa süre sonra Yehuda Krallığı Bâbil Hükümdarı Nebukadnezar (Buhtunnasr) tarafından yıkılınca (MÖ 587), Yahudilerden bir kısmının, o zamanlar şimdiki Kafkasya Azerbaycanı taraflarında ve sonraki Hazar memleketinde hâkimiyetini devam ettiren Sakalar'ın ülkesine iltica etmesi, bir kısmının Kür nehri havzasına ve şimdiki Dağıstan'a gelip yerleşmesi, bir kısmının ise Sakalar'ın kurduğu devletin asıl merkezi olan Türkistan'a geçmesiyle olmuştur.¹¹⁵

Soğd bölgesinde Zerdüştlüğün yayılması da değişik dinî düşünce ve fikrî akımlara bölgenin açık olması ve bölgede canlı ve zengin bir kültürel birikimin oluşmasıyla alâkalıdır. Nitekim Göktürkler'in Eftalitler'i yenilgiye uğratıp Mâverâünnehir'de idareyi ele alması sonucu, gösterdikleri hoşgörü sebebiyle Fars unsuru Batı Türkistan'da bir kat daha arttı ve bu durum İranlılar'ın medenî nüfuzlarının çoğalmasına yol açtı. Nitekim VIII. yüzyılda İran'ın millî dini Zerdüştlük Mâverâünnehir'in her yerinde yayıldı.¹¹⁶

Zerdüştlük daha sonraları Soğd bölgesinde zayıflamış ve bölgeye Budizm hâkim olmuştur. Ancak V ve VI. yüzyıllarda bölgede tekrar yükselmeye başlayan Zerdüştlük, Göktürkler devrinde (552-658) Mâverâünnehir'de etkisini daha da arttırmıştır. Zira Mecûsiliğin beşiği olan İran'ın Orta Asya'da medenî tesiri kuvvetlenmeye başlamış, İranlı unsurların bölgedeki kârlı Çin-İran ticaret yolundaki etkileri çoğalmıştır. Nitekim seyyah Çinli Budist rahip Hüen-Çang Semerkant'a geldiğinde şehirde yalnız iki boş Budist manastırı bulmuştur. Bu dönemde Zerdüştlükler, Budist keşişlerinin o manastırlarda toplanmalarına mâni oluyorlar, hatta onları yanan odunlarla kovalıyorlardı. Bu olay Semerkant ve bütün Mâverâünnehir topraklarında Budizm'in yerini Sâsânî İran'ın tesiriyle Zerdüştlüğün aldığını göstermektedir.¹¹⁷ Bölge, özellikle Buhara, çok sayıda âteşgedesiyle ileri gelen Mecûsiler'in toplandığı bir yer ve bu dinin dinî-kültürel merkezi haline gelmişti. Nitekim İslâmî fetihler

115 *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 20.

116 Kurt, *Buhârâ Örneği*, s. 104-5, 221; Aydınli, "Maveraünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması", s. 14. Orta Asya'da mevcut olan dinler arasında en eski olduğu tahmin edilen Zerdüştlük, Göktürkler zamanında Semerkant'ta en etkin din haline gelmiştir. MÖ VII-VI. yüzyıllarda Belh ve civar bölgelerde ortaya çıkan ve sonra İran'dan Soğd'a geçen bu dinî akımın bölgedeki varlığı çok eski yıllara dayanmaktadır. Bk. Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 502.

117 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 54-55; Togan, "Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Kayıtları", s. 32 dn. 38, s. 40 dn. 62; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 504.

sırasında bölgede en kuvvetli din Mecûsîlik olduğu için Müslümanlar en fazla bu dine karşı mücadele vermiştir.¹¹⁸

Eski Çağlardan İtibaren Yükselen Etkin Soğd Kültürü

Aryanîler'in İran zümresine mensup olan Soğdlular, Türkistan'a gelirken beraberlerinde, gelişmiş bir Ön Asya kültürünü getirmişler,¹¹⁹ daha sonra bölgeye hâkim olan Ahamenidler'le (Ahamenîler) bu kültürün seviyesi daha da yükselmiştir. Nitekim Soğd bölgesi, İslâm gelmeden çok önceki asırlarda kültür ve medeniyette oldukça ileri düzeydeydi. Bu medeniyetin oluşumunda, yüksek bir kültür seviyesine sahip olan İranlı Ahamenidler'in iki asır boyunca (MÖ 546-329) Soğd'u hâkimiyetleri altında bulundurmalarının ve İranlılar ile Soğdlular arasındaki kültürel etkileşimin büyük rolü vardır.¹²⁰

Büyük İskender'in fetihlerini yazan tarihçilere göre Grekler, Soğd bölgesine geldiklerinde buradaki köy ve şehir hayatının oldukça ileri seviyede olduğunu ve buradaki halkın sulama sistemlerine sahip olduğunu gördüler. Nitekim bölgede yapılan arkeolojik kazılara dayanan bulgular da bölge halkının o dönemde kuvvetli bir ekonomiye ve yüksek bir hayat standardına sahip olduğunu göstermektedir.¹²¹ Efrâsiyâb olarak da bilinen Semerkant şehri o dönemde ülkenin en büyük şehri olarak yaklaşık 218.5 hektarlık bir alanı kaplıyor,¹²² şehir hayatı da Tohârîstan bölgesinden daha gelişmiş bulunuyordu.¹²³

Yunan kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Soğd'un düzenli bir tarzda yerleşim bölgesi olarak şekillenmesi, Büyük İskender'in (MÖ IV. yüzyıl) ve ondan sonra bölgeyi yöneten Selevkoslar'ın dönemine rastlamaktadır. MÖ III. yüzyılın ortalarında ise bölgede pek çok şehir, köy ve kasaba bulunuyordu.¹²⁴

Daha önce bölgede var olan bu Pers (Ahamenid) ve Greko-Baktriya kültürünün kalıntıları, ardından Soğdlular'ın çok uzak mesafelere kadar kurdukları

118 Geniş bilgi için bk. Kurt, *Buhârâ Örneği*, s. 223-25.

119 Geniş bilgi için bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 32-33, 44.

120 William Montgomery McGovern, *The Early Empires of Central Asia: A Study of the Sathians and the Huns and the Part They Played in World History* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1939), s. 65.

121 I. M. Muminov, *İstoriya Samarkanda* (Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekoy SSR, 1969), I, 46, 47; Frye, *Buhârâ*, s. 49-50.

122 J. N. Aleskerov, *Samarkand: Straniçi İstorii* (Taşkent: İzdatelstvo Özbekistan, 1967), s. 27, 28.

123 Bartold, *Orta Asya*, s. 27.

124 Barthold, *Four Studies*, I, 3-4.

ticarî ilişkiler sayesinde Çin, Sâsânî, Bizans¹²⁵ ve Hint medeniyetlerinin de tesiri Soğdlular'ın kültür ve medeniyet seviyesini yükseltmiştir.¹²⁶

Nitekim Semerkant'ın yaklaşık altı km güneyinde, Tali Barzu'daki kazılarda ortaya çıkan önemli kalıntılar, MS I-IV. yüzyıllarda Soğd'da ulaşılan kültür seviyesinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.¹²⁷ Bölgeye Müslümanlar'ın gelmesinden birkaç asır önce de (VI ve VII. yüzyıllarda) bölgede mimari anlamda önemli gelişmeler kaydedildiği görülmektedir. Bu asırlardan itibaren binalar büyük ve küçük salonları ve odalarıyla kompleks bir yapıya sahipti. Şehirler, mimariye paralel olarak sanatta da ileri bir seviyedeydi.¹²⁸

Yine Semerkant'ın doğusundaki Pencikent, Buhara vahasındaki Varahşa ve bölgenin diğer kısımlarında arkeolojik kazılarda ortaya çıkan duvar resimleri, Soğd'daki hükümdar saraylarının oldukça debdebeli olduğunu göstermektedir. Gelişmiş bir tekstil endüstrisine işaret eden, itinayla hazırlanmış elbiseler, Sâsânî kisraları tarafından da kullanılan ve önemli kişilere hediye edilen özel yassı içki kâseleri ve bele takılan hançer veya kılıçlar duvar resimlerinin karakteristiğidir.¹²⁹ Bu resimler sadece belirli bir döneme ait olmayıp Soğd bölgesinin İslâm'dan çok önceki asırlardan itibaren oldukça yüksek bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir.

Batı Türkistan'ın başka yerlerinde yapılan kazılar, Sâsânî İran'ının kuzey-doğuya yayılmasından ziyade, özel bir medeniyetin önemli bir merkezi olan Soğd'un, İslâm öncesi kültürünün zenginliğini ve yayıldığı geniş alanı ortaya koymaktadır. Bu yüksek kültürel ortamın oluşumunda İran'ın büyük etkisi olmakla birlikte, mahallî hükümdarların feodal kültürü de belirleyici olmuştur.¹³⁰

Daha önce işaret edildiği üzere, Semerkant, Buhara ve çevre şehirlerin içinden akan nehirler ve sulama kanalları da bu şehirlerin mâmurluğunu ortaya koyan bir diğer yöndür. Meselâ Zerefşân (Soğd) nehri ve ondan ayrılıp

125 Soğdlular, ticarî münasebetlerin yanı sıra Sâsânî İran'ın da etkisiyle kendilerinden binlerce kilometre uzakta bulunan Bizans medeniyetinden, özellikle onların mimari tekniğinden etkilenmişlerdir ki "Semerkand'da pazar çatılarının altına yerleştirilen kurşun büzler (cûy-i arziz), taş arklar ve şehre su getirmede kullanılan hendekler buna şahitlik etmektedir". Bk. Bartold, *Orta Asya*, s. 27.

126 Bk. Bartold, *Orta Asya*, s. 23.

127 Belenitsky, *The Ancient Civilization*, s. 103; Gregoire Frumkin, *Archeology in Soviet Central Asia* (Leiden: E. J. Brill, 1970), s. 125; Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Mâverâünnehir*, s. 30.

128 Bk. Kurt, *Buhârâ Örneği*, s. 58, 98.

129 Geniş bilgi için bk. Frye, *Buhârâ*, s. 67-68.

130 Aydınlı, "Maveraünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması", s. 8

şehirlerin içine ve köylere dağılan kanalları her yerde görmek mümkündür. Kısacası bölgedeki şehirlerin her yönüyle dönemin gelişmiş şehirlerinden olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹

Müslümanlar bu bölgeye geldiklerinde gerek Buhara ve Semerkant'ın gerekse diğer birtakım şehirlerin çok iyi korunduğunu, şehirlerin etrafının çift, hatta iç içe üç kale (rabat, şehristan, kuhendiz) ile müstahkem bir şekilde çevrelendiğini görmüşlerdir; dolayısıyla buranın fethi diğer bölge ve şehirlerin fethinden çok daha zor olmuştur.¹³²

Kuteybe b. Müslim, Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiğinde Budist ve Mecûsî tapınaklarında altın, gümüş ve diğer madenlerden yapılmış putlar ve süslerle göz kamaştıran tapınaklarla karşılaşmış; Semerkant'taki bir mabetteki görünür bütün altın ve süslemeleri aldıktan sonra bile yaktırdığı putların küllerinden 50 bin miskal değerinde altın elde etmiştir.¹³³ Ayrıca Müslümanlar bölgenin çok mâmur ve zenginliklerle dolu olduğunu görmüş; bu bölge, Müslümanlar'ın fethettikleri topraklar içinde en fazla ganimet ve vergi geliri elde ettikleri bölgelerden biri olmuştur.¹³⁴ Bu ve benzeri bilgiler Müslümanlar'ın bu bölgeye geldiklerinde oldukça ileri bir medeniyet ve yüksek hayat standardıyla karşılaştıklarını göstermektedir.

Milâttan önceki zamanlardan itibaren bölgede hâkim olan bu medeniyet, daha çok bir Soğd medeniyeti olup¹³⁵ bu medeniyete, yerleşik hayatı, ticarete inkişaf etmesi, çeşitli madenlerin kullanılması, sulama tertibatı ve pek çok dinî ve felsefî düşünceyi barındırması sebebiyle bir şehir medeniyeti gözüyle bakılmıştır.

Bu medeniyet, göç dalgalarıyla doğudan batıya gelen halkları etkilemiş ve onları kendi kültür ve medeniyetine adapte etmiştir. Nitekim MÖ 200 yıllarında Hunlar'ın etkisiyle Kansu bölgesinden batıya göç eden ve Soğd bölgesine gelen göçebe Yüe-çiler, Soğd'u ele geçirmişler; ama yerli halkın ileri medeniyetine kendilerini teslim etmekten başka bir şey yapamayıp onların rengiyle boyanmışlardır.¹³⁶

131 Kurt, *Buhârâ Örneği*, s. 99

132 Geniş bilgi için bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 184-229.

133 Bk. Taberî, *Târîh*, VI, 475-76 (II, 1246); İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, haz. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1406/1996), s. 624; Yâkût, *Mu'cem*, III, 248; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 573.

134 Geniş bilgi için bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 186, 192, 203, 206, 221-25.

135 Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, 7-8/1 (1942): 175.

136 Bk. Eberhard, "Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 173,175; Law, *From Samaria to Samarkand*, s. 62.

İslâm bölgeye gelmeden önce Orta Asya'da daha çok Uygur ve Soğd kültürü hâkimdi. Karluklar'ın yaşadığı Yedisu bölgesinde Uygur kültüründen ziyade Soğd-Mâverâünnehir kültürü baskındı.¹³⁷ VII. yüzyılın ilk yarısında Türkistan bölgesini dolaşan Budist rahip Hüen Çang'ın anlattıklarına göre Amuderya (Ceyhun) ile Çu nehri arasındaki ülkelerin kültürü neredeyse aynıydı ve bu kültürün merkezi Soğdlular'ın ana şehri Semerkant'tı. Onun anlattıklarına göre Semerkantlılar sanatkâr ruhluydular ve komşuları için örnek teşkil ediyorlardı. Bu iki bölge arasındaki kültürel ilişkiler bütünlük arz ediyor; halkın giysileri, kullandığı alfabe ve dil her yerde aynı özellikleri taşıyordu.¹³⁸ Geniş bir bölgeyi etkileyen bu kültür, yüksek Soğd kültürü olup bunu pekiştirecek daha birçok bilgi bulunmaktadır.

Soğdlular, önemli ticaret yollarının geçtiği stratejik bir bölgede bulunmakla ekonomik olduğu kadar, kültürel temasları bakımından da gayet elverişli bir sahada yaşıyorlardı. Bu ticarî münasebetler vasıtasıyla Soğd medeniyetinin birçok milleti, özellikle Türkler'i etkilediği bir vakıdır. Meselâ Soğdlular ile sıkı ticarî münasebet içinde bulunan Uygurlar, onların yalnız yazı dillerini ve dinlerini almakla kalmamış, tarım tekniklerini ve daha da önemlisi sulama sistemlerini, tuğla yapımı, fresk ressamlığı, şehir yerleşimi ve düzeni gibi teknikleri de almışlardır.¹³⁹

Soğdlular gittikleri bölgelerin kültür ve medeniyetine katkıda buldukları gibi, o bölgelerin kültürel zenginliklerini de Mâverâünnehir'e ve özellikle Soğd bölgesine taşımış, bu bölgenin birçok kültürün bileşkesi durumuna gelmesini, daha müsamahalı ve zengin bir düşünce yapısına kavuşmasını sağlamışlardır.¹⁴⁰ Böylece Soğd, doğu ve batı kültürlerinin buluştuğu ve birbirini etkilediği bir bölge haline gelmiştir.¹⁴¹ Bu etkileşim bölgede daima kültürel bir canlılığın var olmasını ve halkının yüksek bir kültüre sahip olmasını sağlamıştır. Nitekim Çin yıllıkları İslâm bölgeye gelmeden hemen önce, VIII. yüzyılda Soğd halkının çocuklarına daha beş yaşından itibaren okuma yazma öğrettiğini, ardından da hesabı ve ticareti öğrenmeleri için onları gerekli yerlere gönderdiklerini bildirmektedir.¹⁴² Bu bilgiler, Soğdlular'ın çoğunun

137 Geniş bilgi için bk. Bartold, *Orta Asya*, s. 48.

138 Bk. Bartold, *Orta Asya*, s. 49-50, 99-100.

139 Kwanten, *Imperial Nomads*, s. 52; ayrıca bk. Frye, *The Heritage of Persia*, s. 279.

140 Aydınlı, "Maveraünnehir'in İslâm Kültür ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olması", s. 11.

141 Bridgwater – Kurtz, "Samarkand", s. 1877.

142 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), s. 183, dn. 129. Yine Çin kayıtlarına göre Soğdlu kadınlar, büyüyünce (ticarete) tatlı dilli olsunlar diye bebeklerinin ağızlarına şeker verir, kıymetli eşyalarını sanki ellerine yapışmış gibi muhafaza etsinler diye de avuçlarına

okuma ve yazmayı bildiğini göstermektedir. Ayrıca bölgede güzel sanatların, mûsikinin ve raksın ileri seviyede olduğu da bilinmektedir.¹⁴³

İslâm bölgeye geldiğinde Soğd kültürü, Soğdlular'ın yoğun ticarî faaliyetlerinin de etkisiyle batıda Marginya, kuzeyde Hârizm ve Kızılkuş çölü, doğuda Fergana ve Çu nehri, güneyde Baktriya-Tohâristan'la sınırlanan kesimlerde ve özellikle Zerefşân ve Kaşkaderya ırmakları boyunca gelişmiş ve yayılmıştı.¹⁴⁴

Değerlendirme

Müslümanlar Soğd bölgesine geldiklerinde bu bölgeyi iktisadî ve sosyokültürel açıdan oldukça gelişmiş bir durumda buldular. Zira bu bölge coğrafi konumu gereği ticari açıdan avantajlı durumda olmasının yanı sıra birçok din ve düşünce akımına güvenli bir sığınak ve yayılma imkânı sağlayarak bölgede zengin bir düşünce ve fikrî alt yapının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Söz konusu alt yapı, bölgenin İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olarak öne çıkmasında ve Türkler'in İslâm'la tanışıp bu dine girmelerinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Her ne kadar Müslümanlar tarafından fethinden itibaren bir asır boyunca (93-194/712-810) –Emevî valilerinin uyguladığı yanlış politikaların da etkisiyle– Müslümanlar ile Soğdlular ve Türkler arasında kıyasıya mücadelelerin yaşanması sebebiyle bölgede ilmi-kültürel hareketlilik ve gelişme bir süre sekete uğrasa da, sükûnetin sağlandığı IX. yüzyıldan itibaren bölge, İslâm kültür ve medeniyetinin en parlak merkezlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle Sâmânîler ve Karahanlılar dönemlerini içine alan IX-XII. yüzyıllar arasında hadis, kelâm ve fıkıh başta olmak üzere gerek dinî ilimlerde gerekse sosyal ve tabii bilimlerde önemli ilim adamları yetiştirecek olan Soğd bölgesi, İslâm dünyasında ilim-kültür hayatının ve İslâm medeniyetinin gelişmesinde son derece önemli rol oynamıştır.

tutkal sürerlerdi. Yirmi yaşına gelen erkekler de hayatlarını kazanabilecekleri yerlere, komşu krallıklara giderlerdi. Bk. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 185.

143 Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux* (Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1900), s. 136; Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 16-17.

144 Bk. Taşağıl, "Soğd", s. 348.

İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri

Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki Mâverâünnehir diye isimlendirilen bölgede yer alan Soğd, İslam kültür ve medeniyetinin tarihi merkezlerinden biridir. Soğdlular, çok verimli topraklara sahip olmaları ve özellikle İpek yolu ticaretinde çok etkin bir konumda bulunmaları sebebiyle, milattan önceki asırlardan itibaren yüksek bir kültüre sahip olmuşlar; bu üstün kültür civar halkları da etkilemiştir. Soğd bölgesi başka bölgelerde takibata uğramış inanç ve düşünce ekollerinin de sığındığı ve kendileri için yayılma imkânı bulduğu bir yer olmuştur. Müslümanlar tarafından fethiyle birlikte bölgenin önemi daha da artmış, İslam öncesinde sahip olduğu yüksek kültürün de etkisiyle İslâm dünyasının dört bir tarafından gelen tüccar, ilim adamı ve dindar insanlar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Soğd bölgesi, Mâverâünnehir ve hatta Orta Asya'da gerek siyasî ve ekonomik gerekse kültürel bakımdan özel ve itibarlı bir yere sahip olmuştur. Bu makale, Soğd bölgesinin bu üstün özellikleri nasıl elde ettiğini tespit edebilmek için İslam dini bölgeye girmeden önce bu bölgenin nasıl bir kültürel, sosyal ve medenî alt yapıya sahip olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Soğd, Soğdlular, Mâverâünnehir, Semerkant, Buhara, Orta Asya, İpek yolu, kültür, medeniyet.
